

Nizami XƏLİLOV
Bakı Dövlət Universiteti

DASTAN YARADICILIĞI YAZILI ƏDƏBİYYATDA

Yaranması təxminən də olsa VII-IX yüzilliklərə aid edilən «Dədə Qorqud» kitabı özünün kəmiyyət və keyfiyyəti baxımından seçilən misilsiz bir xəzinədir. «Dastan» istər yarandığı yüzilliklər və istərsə də özündən əvvəlki əsrlər barədə bir çox mətləblərə aydınlıq gətirir. Belə ki, bir sıra faktları izlədikcə türk xalqlarının dastançılıq ənənəsinin əski dövrdən gələn mədəni-tarixi, etik-estetik əhval-ruhiyyəsi, dil zənginliyi, qəhrəmanlıq salnaməsi və s. göz önünə gəlməklə, «Dastan»ın özündən sonrakı yüzilliklərdə yaranan bədii nümunələrə də təsiri açıq şəkildə duyulur.

Dastanın yaranması, formalaşması, təşəkkülü, əhəmiyyəti, tədqiqi və s. haqqında Azərbaycan və dünya folklorşünaslığında çox yazılıb, bir sıra qiymətli fikir və mülahizələr söylənilib. Bu möhtəşəm dastan haqqında yəqin ki, hələ bundan sonra da çox yazılacaq, qaranlıqda qalan qatlara işıq salınacaqdır.

Lakin burada bizim üçün maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, «Dədə Qorqud kitabı»ndan sonra XVI əsrə qədərki yüzilliklərdə dastançılıq ənənələrimiz olubmu? Əgər olubsa bu dastanlar niyə üzə çıxarılmayıb? Yox, olmayıbsa buna səbəb nə olmuşdur?

Ədəbiyyat tariximizə nəzər saldıqda məlum olur ki, XIII əsrə qədər hələlik yazılı şəkildə heç bir nümunə gəlib bizə çatmamışdır. Eyni zamanda XVI yüzilliyə qədərki dastan yaradıcılığımız barədə də nə mükəmməl bədii nümunəyə, nə də elmi bir yazıya rast gəlmirik.

XIII əsrə qədər ana dilimizdə yaranan əsərlərin gəlib bizə çatmamasının müxtəlif səbəbləri vardır. Səbəblərdən ən əsası ondan ibarət idi ki, həmin yüzilliyə qədər fars dili hakim bir dil kimi hökmranlıq edirdi və yazılı əsərlər də təbii ki, fars dilində yaranırdı. Bizim Xaqani, Nizami kimi görkəmli sənətkarlarımız da bu dildə yazıb yaradırdılar. Hətta bu, şifahi ədəbiyyata da təsirsiz qalmamışdır.

Lakin XIII əsrin əvvəllərində monqolların hücumu, türk torpaqlarını öz nəzarətləri altına almaları istər-istəməz fars dilini sıxışdırıb aradan çıxarmağa başladı. Çünki «Çingiz xandan başlayaraq ilk monqol hakimləri fars katiblərinin qəliz və ibarətli yazı üslubunu xoşlamırdılar» (1, s.237).

Deməli, XIII yüzillikdən başlayaraq fars dili türk torpaqlarında öz funksiyasını itirməyə başladı. Türklərin monqollarla tarixi-mədəni yaxınlığı, həmçinin müsəlmanlaşmış Azərbaycan türklərinin monqollarla müqayisədə daha yüksək mədəni inkişaf səviyyəsində olması nəticəsində monqollar tədricən assimilyasiyaya uğrayaraq yerli əhaliyə qarışırlar. Azərbaycanın mədəni həyatında iranpərəst

siyasət yürüdən Atabəylərin aradan getməsi öz növbəsində Azərbaycanda farsdilli ədəbiyyatın da tədricən tənəzzülə uğramasına səbəb oldu (2, s.62).

Beləliklə, XIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq tədricən anadilli ədəbiyyat yaranmağa başladı. Ancaq bu dövrlərdə də yaranmış ədəbiyyatımızın (istər şifahi, istərsə yazılı) böyük bir hissəsi müəyyən səbəblərdən bizə gəlib çatmamışdır.

Yaxşı cəhətdir ki, XIII əsrdə Azəri türkcəsində yazılmış bir sıra yazılı ədəbiyyat nümunələri tapılıb üzə çıxarılmışdır. Güman ki, hələ bundan sonra da, bu işlər davam etdiriləcəkdir. XIII əsrdə yaranmış İ.Həsənoğlunun iki qəzəli, müəllifi məlum olmayan «Əhməd Hərami dastanı», «Mehri və Vəfa» məsnəvisi kimi təmiz ana dilimizdə yazılmış tapıntılar o dövrün ictimai, ədəbi-bədii mənzərəsi barədə çox şey deyir. Nəzərə alsaq ki, uzun müddət istilalara, mərhumiyyətlərə məruz qalmış, nə qədər şifahi və yazılı nümunələrimiz hələlik gəlib bizə çatmamışdır, ya ərəblər, monqollar, farslar, ruslar, ermənilər tərəfindən mənimənilmiş, ya da yandırılmış, məhv edilmiş, itib-batmışdır, onda keçmişimiz haqqında müəyyən təsəvvür yaranır. Lakin bu tapılan əsərlər də ümid verir deyək ki, zəngin söz xəzinəmizin (şifahi və yazılı) nümunələri hələ tükənməyib, gec-tez onlar da tapılıb üzə çıxarılacaqdır. Prof. Q.Kazımov haqlı qeyd edir ki: «Ona görə də o zəngin xəzinədən qırağa düşüb od tutub yanmayan «Qara məcmuə»yə, «Dastanı-Əhməd Hərami»yə, Həsənoğlunun yarımçıq divanına rast gəldikcə gözü-müzə işıq gəlir. Məcbur olub ordan-burdan işıq saçan bir qrup antroponim, toponim və etnonim əsasında, tarixin ümumi gedişi əsasında, məntiqin gücü ilə dilimizin tarixini öyrənirik» (3, IV).

Ancaq mən deyərdim ki, bu nümunələrdən tək-cə «dilimizin tarixini» yox, eyni zamanda mədəniyyət tariximizi, adət-ənənələrimizi, etnoqrafiyamızı, folklorumuzu da öyrənirik. Bunlar bizdə keçmişimiz haqqında müəyyən təəssüratlar yaradır. Nədənsə bəzən bu tapıntılara da şübhə ilə yanaşanlar, ədəbiyyatımızı, dilimizi, tariximizi təhrif edərək daha çox sonrakı əsrlərlə bağlamağa çalışanlar da tapılır.

Əlbəttə, bu tapılıb üzə çıxarılan nümunələrin də bəziləri hələ tam şəkildə deyildir. Lakin dastan yaradıcılığımızı, dil və mədəniyyət tariximizi izləmək baxımından bunlar əvəzilməzdir.

XII əsrin hadisələri ilə səsleşən və həmin əsrin tarixi şəxsiyyətlərindən bəhs edən «Qara Məlik» dastanı da eposçuluq ənənələrimizi öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir. Dastan nəsillərdən-nəsillərə ötürülərək dövrümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Dastanda ilkin türk eposlarının, xüsusilə «Dədə Qorqud kitabı»nın təsiri dəyərincə özünü göstərir.

«Qara Məlik» dastanının bir variantını M.S.Ordubadi qələmə alıb «Vətən uğrunda» jurnalında (1941, №6, 7, 8) çap etdirmişdir. İkinci bir variantı isə müəllim Seyidəli Nuriyev tərəfindən yazıya alınmışdır. Dastan

uzun müddət Təbrizdə yaşamış Məmmədli Əzizovdan toplanmışdır. Məmmədli də bu dastanı Təbrizdə Kazım adlı bir pinəçidən eşitmişdir (4-105).

Məzmunundan aydın olur ki, dastanda XII əsrdə yaşamış və tarixi şəxsiyyətlər olan Atabəy Eldəgizin oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvanın, onun oğlu Nüsrətəddinin və igidliyi, qoçaqlığı ilə seçilən Məlik adlı bir el qəhrəmanının həyatından bəhs edilir.

«Qara Məlik» dastanında üç rəvayət öz əksini tapmışdır. Birinci rəvayət Məhəmməd Cahan Pəhləvanın, ikinci rəvayət onun oğlu güclü-qüvvətli Nüsrətəddinin, üçüncü rəvayət isə xalq içərisində qəhrəmanlığı, igidliyi ilə seçilən Məlik adlı bir cavanın adı ilə bağlıdır. Məliyə qarşı nə qədər haqsızlıq, ədalətsizlik olsa da o, vətəninin dar günündə öz köməkliyini əsirgəmir, hətta bu yolda həlak olur. Elə ona görə də dastanın adı «Qara Məlik» kimi əbədiləşmişdir.

Dastanın hər iki variantı tam deyildir. Lakin gəlib çatan hissələri də əsərin ideyası, süjeti haqqında müəyyən təəssürat yaradır və dastan yaradıcılığının inkişafına bir aydınlıq gətirir.

Folklorun tarixi insanların tarixi qədər qədimdir. Lakin sonrakı dövrlərdə folklor yazılı ədəbiyyatla paralel inkişaf etmiş və çox vaxt bunların biri digərini zənginləşdirmişdir. Yazılı ədəbiyyat özünün ən yüksək zirvəsinə çatanda belə, xalq yaradıcılığını özündə əks etdirmiş, ondan həmişə qidalanmış, onunla qaynayıb-qarışmışdır. Bu, Nizami yaradıcılığında da belə olub, Nizamidən əvvəl və sonrakı dövrlərdə, – Nəsimi, Füzuli, Vaqif və başqa sənətkarların yaradıcılığında da belədir.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan xalqının ən qədim abidəsi olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında nəslrlə nəzmin növbələşməsi onu göstərir ki, epos ozan musiqisinin müşayiəti ilə oxunmuş və orada verilmiş şeir parçaları da qopuza uyğunlaşdırılmışdır:

*Bəri gəlgil, başım bəxti, evim təxti,
Evdən çıxıb yürüyəndə sərvi boylum,
Topuğuna sarmaşanda qara saçlım,
Qurulu yaya bənzər çatma qaşlım,
Qoşa badam sığmayan dar ağızlım... (5) və s.*

Göründüyü kimi, burada müəyyən ahəngdarlıq və qafiyə də vardır. Lakin aşiq və sazın normativlərinə tam uyğun gəlməsə də, bu kimi nümunələr müəyyən mənada aşiq şeirini bizə xatırladır. Bunun özü də aşiq sənətinin kökünün çox uzaqlara getdiyini göstərir.

Nisbətən sonrakı mərhələləri özündə əks etdirən «Mehri və Vəfa», «Əhməd Hərami dastanı» kimi əsərlərdə yeni çalarlar, orijinal formalar meydana çıxmışdır. Bu əsərlər məsnəvi formasında yazılmış yazılı ədəbiyyat nümunələri olsa da, əslində bir müəllif tərəfindən poetik formada yazıya alınmış məhəbbət dastanını xatırladır. Xüsusilə «Mehri və Vəfa» bizim

məhəbbət dastanlarımızdan heç də seçilmir. Tədqiqatçılar bu əsərin mövzu və süjetinin folklordan gəldiyini və dil, üslubuna görə «Əhməd Hərami dastanı»ndan da əvvəl, XI yüzillikdə yarandığını söyləyirlər (6).

Burada bizim üçün maraqlı cəhət odur ki, XIII əsrdən əvvələ aid edilən «Mehri və Vəfa» İsa adlı bir ozan-aşıq tərəfindən qələmə alınmışdır. Bunu əsəri tərtib edib və çapa hazırlayan müəlliflər də çox düzgün olaraq qeyd edirlər ki: «Ümumiyyətlə məsnəvinin təhkiyə tərz, dili və üslubu, eləcə də orada istifadə edilmiş bədii priyomlar və şifahi xalq ədəbiyyatından götürülmüş bir sıra obrazlar göstərir ki, əsərin müəllifi xalq şairi, xalq içərisində gəzib dolaşan ozan olmuşdur» (7, 29).

Doğrudan da əsəri oxuyanda elə bil ki, bir dastan oxuyursan. Lakin birçə fərq var ki, burada nəsr hissəsi yoxdur. Əsər məsnəvi formasındadır. Bəlkə də bu da əsərin yazıya alındığı dövrün tələb və ehtiyaclarından irəli gəlirdi.

Məlumdur ki, aşiq şeiri heca vəznində yazılır və heca vəzni hər cəhətdən Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarına uyğun gələn ölçüdür. Bu vəzn türk dillərinin semantik, qrammatik və frazeoloji qaydalarını özündə əks etdirir. Heca vəzni, əsasən, canlı dildən, xalq dilindən qidalanmışdır.

Heca vəznli şeirin nümunələrinə XIII-XIV yüzilliklərdə yaşamış Yunis İmrənin, Şirvanlı Molla Qasımın yaradıcılığında rast gəlinə də, yeni tapılan nümunələr göstərir ki, ozan-aşıq sənəti bir az da əvvəllərə XI-XII yüzilliklərə gedib çıxır.

XIII-XIV əsrlərdə yaşamış və bizə gəlib çatan şairlərin yaradıcılığına nəzər salsaq, aşiq poeziyasının təsirini açıq şəkildə hiss etmək olar. Göstərilən dövrlərdə aşiq yaradıcılığı və el şairlərinin fəaliyyəti araşdırılmadığından bu dövrdə bir boşluq yaranmışdır. Ona görə də bir çox həqiqətləri üzə çıxarmaq üçün biz yazılı ədəbiyyata bir mənbə, məxəz kimi müraciət etməliyik. Çünki şifahi ədəbiyyat nümunələri yaranmasaydı, onun əlamətləri də yazılı ədəbiyyatda öz əksini tapa bilməzdi. Son illərə qədər XIII əsrdə yaşamış İ.Həsənoğlunun «Necəsən, gəl, ey üzü ağım bənim» şeiri, «Dastani-Əhməd Hərami» poeması aşiq poeziyasının müəyyən əlamətlərini özündə əks etdirən ilk yazılı ədəbiyyat nümunələri kimi diqqətə çatdırılırdısa (8), bu gün «Mehri və Vəfa» əsərinin tapılması bizim anadilli yazılı ədəbiyyatımızın və paralel olaraq aşiq yaradıcılığının daha əvvəllərə XI-XII yüzilliklərə getməsinə bir yol açılır.

Əsərin təhlilinə keçməmişdən əvvəl onu qeyd etmək yerinə düşərdi ki, məsnəvinin tapılması çox möhtəşəm bir hadisədir. İkinci tərəfdən, doğrudan da əsər prof. Q.Kazımovun dediği kimi, «XI əsrin anadilli möhtəşəm abidəsi»dirsə, bunun misli-bərabəri yoxdur.

Lakin elə buradaca qeyd edək ki, nəzərə alsaq ki, M.Kaşğarının «Diyani-lügət-it türk» əsərinin dili XI əsrin abidəsi kimi «Mehri və Vəfa»dan xeyli fərqlidir, onda məsnəvi bir az sonra, yəni XII-XIII yüzilliklərə daha

çox uyğun gəlir. Bu da düzdür ki, «Mehri və Vəfa»nın dili «Əhməd Hərami dastanı»nın dilindən də seçilir. Digər tərəfdən «Mehri və Vəfa»da elə detallar, hadisələr var ki, onlar Nizami yaradıcılığı ilə yaxından səsleşir.

Ümumiyyətlə, dastan və nağıllarımızdan istifadə ilə yanaşı, Nizami yaradıcılığının təsiri də burada duyulur. Xüsusilə «Yeddi gözəl» əsərindəki Hind qızının söylədiyi «Qara geyimli kəninin nağılı»nın detalları yada düşür. Nizaminin əsərində olduğu kimi, Vəfa da qara geyimli ölkəyə gəlir və Mehrini həmin şəhərdə tapır. Mehrinin hər işi tədbirlə, ağılla, məntiqlə, eyni zamanda cəsarətlə görməsi də Nizami əsərlərinin qəhrəmanlarını xatırladır və s. Bu və digər cəhətlər onu deməyə əsas verir ki, «Mehri və Vəfa» XII əsrin sonları XIII əsrin əvvəllərində yazıya alınmışdır.

Məsnəvinin süjeti iki gəncin; Mehri və Vəfanın məhəbbəti üzərində qurulmuşdur. Bir çox məhəbbət dastanlarımızda olduğu kimi, qəhrəmanlara buta verilməsi, aşıqların öz butaları arxasınca getməsi, qarşıya çıxan maneələr, aşıqla məşuqun vətəndən ayrı düşməsi, Xızırın dar ayaqda qəhrəmanlara köməklik göstərməsi, maneələrin dəf olunması, əsərin sonunda qəhrəmanların qalib gəlməsi və s. «Mehri və Vəfa» əsərində də öz əksini tapmışdır. Hətta dastanların başlanma tərzini, əhvalatdan-əhvalata keçidə, türkdilli xalqların dastanlarında tez-tez rast gəlinən qurdla-canavarla, axar suyla, bulaqla və s. rastlaşma da məsnəvidə özünə yer tapıb. Belə yazılı nümunələrin tapılması, eyni zamanda şifahi ədəbiyyatımızın qədimliyi, zənginliyi, çoxçalarlılığı haqqında əsaslı söz deməyə imkan yaradır.

Adətən dastanlarımız ustadnamə ilə başlayır. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının müqəddimə hissəsi də ustadnamə hesab edilə bilər. Doğrudan da, dastanın müqəddiməsini oxuyanda orada verilmiş hər cümlə atalar sözü, ustad sözü kimi özünü göstərir.

Dastanların əvvəlində verilən və onların xarakterik xüsusiyyətlərindən olan ustadnamə formasına müəyyən mənada «Mehri və Vəfa» məsnəvisində də rast gəlinir. Bu hissə 14 bənddən ibarətdir. Burada Allah-təalaya məxsus xüsusiyyətlər, Allahın birliyi, sonra peyğəmbərlərin sonuncusu olan Məhəmməd (ə.s.), mömin xəlifələr, Peyğəmbərin əmiləri Həmzə və Abbas yad edilir. Elə bunun özü də dastanlarımızdakı ustadnamələri xatırladır:

*Əvvəl Allah adını yad edəlüm,
Sözə də bismillah bünyad edəlüm.
Əvvəl oldur, kimsənədən doğmadı,
Ol müqimdir, gögü yerdən akmadı.
Ol əvvəldir, ortağı yokdur anun,
Qaim oldur, bitməgi yokdur anun.
Laməkandır, kimsə bilməz qandadır,
Ola qanda istər isən andadır.
Raziq oldur, rizqi bizə ol verür,*

Kiminə az, kiminə ol bol verür.
 Ol kafərdir, bu müsəlmandır deməz,
 Rizqi verür, cümləsini ac qomaz.
 Qış gətürür, göstərir ibrətləri,
 Yaz gətürür, bitirir nemətləri.
 Kimsə ilə danışub işləməz iş,
 Gecə-gündüz gətürür həm yazü qış.
 Ol Məhəmməd kim, həbib-i-haqq rəsul,
 Oldurur qamu nəbilərdən əsul.
 Rəhmət lil-ələmindir Mustafə,
 Sədri-bədri-ələmi sidqi-səfa.
 Ol Əbu Bəkr, Ömər, Osman, Əli,
 Həm bulardır Mustafə yarənləri.
 Həsən, Hüseyin şəhidi-şühədə,
 Ol Məhəmməd bunlara oldu dədə
 Həməzəvü Abbasdurur əmmi-Rəsul,
 Ver salavat kim, sözün olsun əsul.
 Dinimizin dirəgidir dörd imam,
 Zira bunlar yolu vardılar tamam (7, 39).

Məsnəvinin əvvəlində verilmiş bu parça klassik Şərq ədəbiyyatına xas olan ənənə olsa da, müəllif çalışıb ki, dastanlardakı ustadnamələrlə klassik ədəbiyyatdan gələn ənənəni çarpazlaşdırsın. Yəni, burada verilmiş «Mina-cat» və «Nət»in özü ustadnamə şəklində verilib. Bundan sonra məsnəvi dastan və nağıllarımızda olduğu kimi belə başlayır:

Eşit imdi eşq yüzündən bir xəbər,
 Edə bən bir dastan ki, mötəbər.
 Rum elində var idi bir padşah,
 Atlanurdu bilə yüz bin silah.
 Həm padşah idi, həm kəy ər idi,
 Feyləsuf şah ana deyirlər idi.
 Dünyada ömrü daim sürmüş idi,
 Bir neçə dürlü zaman görmüş idi. (7, 40)

«Mehri və Vəfa» məsnəvi şəklində yazılmış dastanları xatırlatsa da, burada nağıl süjetləri də yer tutur. Məsnəvinin mövzusu və ideyası iki gəncin məhəbbəti üzərində qurulmuşdur. Lakin onların gənclik illərinə qədər olan ömür yolları barədə məlumat verilmir. Məsnəvini şərti olaraq iki hissəyə ayırmaq olar. Birinci hissə nağıllarla daha çox çarpazlaşır. Bu hissənin qısa məzmunu belədir: Rum padşahının üç oğlu var. Ata ölüm ayağında vəsiyyəət edir ki, onun üç küpü var, öldükdən sonra böyük küp böyük oğula, orta küp ortancıl oğula, kiçik küp isə kiçik oğula çatmalıdır. Rəmzi mənə daşıyan bu küplər açılanda böyük küpdən torpaq, orta küpdən sümük, kiçik

küpdən isə qızıl çıxır. Beləliklə, torpaq – taxt-tac böyük oğula, sümük – mal-qara ortancıl oğula, qızıl isə kiçik oğula verilir. Nağıllarımızda olduğu kimi, burada da əsas hadisələr kiçik oğulun üzərində qurulur. Kiçik qardaş olan Vəfa bir küp qızılla bir saray tikir, eyş-işrətlə məşğul olur, yeyir-içir, bütün qızılları xərcləyir. Qızıllar qurtardıqdan sonra yanında nə qaravaş qalır, nə nökr. Əlacsız qalan Vəfa qardaşlarına ağız açmayaraq, barmağında qalmış yeganə üzüyünü satıb yol azuqəsi götürərək vətəni tərk edir. O, yolda bir rəmmalla rastlaşır. Rəmmala bir qızıl verərək onun taleyini söyləməsini istəyir. Rəmmal onun başına çox bələlər gələcəyini, sonda isə xoşbəxt olacağını söyləyir:

*Haqq sana ruzi qıla bir gəncəxanə,
Altun, gümüş anda çok, löli-danə.
Bulasın qırk hücrə dolu küp mal,
Bir gözəl məhbub xud sahibcamal.* (7, 43)

Rəmmallar da iki cür olur. Mənfi və müsbət. Mənfi rəmmallar qəsdən qəhrəmanları gedər-gəlməzə göndərir, onun məhv olmasına çalışır. Müsbət rəmmallar isə qəhrəmana kömək edir, ona doğru yol göstərir. Burada da rəmmal Vəfanın xoşbəxtliyinin yolunu ona göstərir. Bu xoşbəxtlik yolu isə qurdla-canavarla bağlıdır:

*Su içibən dönəcək ol canavar,
Sən dəxi canavarın ardınca var.* (7, 43)

Bura qədər söylənənlər bir çox nağıllarımızın əvvəlini xatırladır. Bundan sonra gələn hadisələr isə aşıq və məşuqun başına gələn macəralardır.

Türkdilli xalqlarda, o cümlədən Azərbaycan nağıl və dastanlarında Xızır, qurd-canavar kimi mifik obrazlar həmişə dara düşənlərə yol göstərmiş, kömək etmiş, onların arzularına çatmalarına yardımçı olmuşlar. Burada da Vəfanın ilk yardımçısı qurd-canavar olur. Əksər türkdilli xalqlarda mifoloji obraz olan qurd-canavar Günəşin rəmzi kimi, şüa ilə birgə verilir. Göy tüklü qurd-canavar göydən şüanın içində gəlir və çətin vaxtlarda oğuzlara kömək edir. (9, 46) O, Oğuzun ordusunun qabağına keçir, onları ağır yollardan keçirir. «Ərgənəkön», «Dədə Qorqud» və başqa dastanlarda da qurda rast gəlirik.

Qurd-canavar türkdilli xalqlar arasında totem kimi götürülmüşdür. Buna «Törəyiş» əfsanəsində, «Köç» dastanında da rast gəlinir ki, burada qurd-canavar xilaskar, hami, əcdad kimi təqdim olunur. Hətta xalq arasında «qurd oğlu qurd», «Qurd üzü mübarək olar» kimi ifadələrdə də qurd müqəddəs bir varlıq kimi göstərilir...

«Mehri və Vəfa» əsərində də Vəfanı öz butasının yanına aparan qurd-canavar olur. Yeri gəlmişkən, onu da xatırladaq ki, türkdilli xalqların folklorunda çox vaxt bu heyvana «qurd», «boz qurd» adı ilə rast gəlirik. Ancaq «Mehri və Vəfa»-da «bələdçi» canavar adı ilə verilmişdir. Canavar

bulaqdan su içdikdən sonra geriye dönür. Rəmmalın tapşırığına əsasən Vəfa canavarın arxasınca gedib öz istəyinə çatmalıydı. Əsərdən də görün-düyü kimi o, Mehrinin yanına Canavarın köməkliyi ilə gəlir.

Dastan və nağıllarımızda aşiq və məşuqun bir-birinə qovuşması, onlara buta verilməsi Xızırın adı ilə bağlıdır. İstər yazılı ədəbiyyatdan və istərsə də şifahi ədəbiyyatdan buna istənilən qədər nümunə gətirmək olar. Nizaminin, Nəsiminin, Füzulinin, Xətəinin və b. yaradıcılığında, eləcə də «Dədə Qorqud», «Aşiq Qərib», «Əsli-Kərəm» və s. kimi dastanlarımızda Xızır aşıqlərə kömək edən, ilahi qüvvə kimi, dara düşənlərə əl uzadan nurani bir şəxsiyyət, hami kimi təsvir olunmuşdur. H.Araslı yazır ki: «Xızır dini əfsanəyə görə dirilik suyu içib həmişə diri qalan, aşıqlərə kömək edən əfsanəvi şəxsiyyətdir» (10, 54).

Bir çox dastanlarımızda Xızır aşiq və məşuqa buta verir, onları yuxuda bir-biri ilə görüşdürür, qarşılıqlı məhəbbətə sövq edir, sevgililərə «eşq badəsinə» içirdir». Buna misal olaraq «Aşiq Qərib» dastanını göstərə bilərik. Bəzi dastanlarımızda isə Xızır dəvriş libasında göstərilir. Məsələn, «Novruz və Qəndab» dastanında Novruzla Qəndaba buta verən dəvrişdir. M.Seyidov bu məsələlərdən danışarkən yazır ki: «Dastanlarda belə bir səciyyə ilə çıxış edən Xızır-İlyasda evlənmək, sevib-sevilmək, ailə qurmaq ilahəsinin əlamətləri görünür. Bu, Xızırın yeni, lakin hələ tam formalaşmamış keyfiyyəti imiş, ya da onun əski, doğma keyfiyyətidir ki, sonralar zəifləmişdir. Əgər sevib-sevilmək, ailə qurmaq əsəri keyfiyyəti yenidirsə, onda ehtimal etmək olar ki, bu çarpazlaşma prosesində Xızıra – İlyasa Öləngdən gəlmədir». Professorun fikrinə əsasən «... yaşılıq ilahəsi Öləng sonralar gənclik, ailə qurmaq ilahəsinə çevrilmişdir. Öləng toyla-gəncliklə əlaqədardır. Bu cəhət Xızır//Xıdır – İlyasın mifik təbiətini xatırladır və bir daha sübut edir ki, Öləng sonralar Xızır-İlyasla çarpazlaşmışdır» (11, 73).

«Mehri və Vəfa» əsərlərində də Mehriyə buta verən və ölmüş Vəfaya can verən, həyat verən Xızırdır.

Xızır Mehrini xilas edir və Vəfanın onun yanına gələcəyini bildirir. Onları bir-birinə buta verir:

*Çıkdı bir yel gəmini vurdu daşa,
Sındı gəmi, cümləsi başdan-başa.
Dayəm ilə bəklədi bəni qədir,
Mədəd irişdi bizə andan Xızır.
Aldı götürdü bəni bu sarayə,
Bu sarayda bəslədi məni dayə,
Sən gələcəksən, dedi Xızır bana,
Tanrı əmrilə bəni verdi sana,
Munca zamandır, yolunu gözlərəm,
Eşqini könlüm içində gizlərəm. (7, 46)*

Söylənilən və söylənilməyən cəhətlər onu göstərir ki, «Mehri və Vəfa» məsnəvisi ilk anadilli yazılı abidələrimizdən olan, nağıl və dastan süjetləri əsasında yazılmış çox dəyərli bir nümunədir.

XIII əsrin dilini, üslubunu, eyni zamanda dastançılıq ənənəsini özündə qoruyub saxlayan əsərlərdən biri də «Əhməd Hərəmi dastanı»dır. Düzdür, bu əsər də yazılı ədəbiyyatın nümunəsi kimi bizə gəlib çatıb. Necə ki, «Mehr və Mah» dastanı əsasında Əssar Təbrizi XIV əsrdə «Mehr və Müştəri» poemasını, XVI-XVII əsrlərdə yaşamış Məsihi dastan və əfsanələr əsasında «Vərqa və Gülşa» poemasını, XVIII əsrdə Məhəmməd «Şəhriyar və Sənubər» dastanı əsasında «Şəhriyar» əsərini yaratmışdır, çox güman ki, «Əhməd Hərəmi dastanı» da əvvəl şifahi şəkildə yaranmış, dastanlaşmış, sonra isə yazılı ədəbiyyat nümunəsinə transformasiya edilmişdir.

Lakin bu nümunələr içərisində «Əhməd Hərəmi dastanı» xüsusi ilə əhəmiyyətlidir. Ona görə ki, bu poema anadilli yazılı ədəbiyyatın ilk nümunəsi kimi də qiymətlidir. Digər tərəfdən bu dastanın «Dədə Qorqud»la, türk xalqlarının epos ənənələri ilə bağlılığı» (12, 10) da inkaredilməzdir. Başqa bir maraq doğuran cəhət də odur ki, poema XIII əsr abidəsi kimi aşıq yaradıcılığımızın bir sıra xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir. Ə.Səfərli doğru qeyd edir ki: «Poema əruzun həzəc bəhrindədir. Həm də şeirlər on bir hecalı (4+4+3) şeiri xatırladır» (12, 12). Eyni zamanda poemada «qopuz»la», «saz»la» bağlı məlumatlara da rast gəlirik ki, bu da dastanlarımıza xas xüsusiyyətlərdəndir və çox şeydən xəbər verir:

*Nühəftivü Hüseynivü Hicazi,
Dilə gəlib çalardı dürlü sazi.
Həm on iki məqami seyr edərlər,
Dəvazdəvü şeşüni deyr edərlər.
Nühüft eyləyibən cəngi dizildi,
Qopuzu şeştə avazi düzildi (12, 66).*

Epos yaradıcılığı ənənəsi və prinsipləri XIII əsrə aid edilən «Əhməd Hərəmi dastanı»nda da açıq şəkildə rekonstruksiya olunmuşdur.

A.Nəbiyev haqlı olaraq yazır ki: «Epik ənənə ilə lirik üslubun çarpazlaşması milli düşüncədə mühüm hadisə oldu, aşıq repertuarına bir-birindən fərqli məzmun çalarını əhatə edən silsilə məhəbbət sərgüzəştləri, dini əfsanə və rəvayətlərin axını gəldi» (13,s.106). Beləliklə, yazılı ədəbiyyatla epos yaradıcılığının çarpazlaşması məhəbbət dastanlarımızın formalaşmasına bir təkən verdi.

Bütün bu deyilənlər onu göstərir ki, Azərbaycan xalqının dastançılıq ənənəsi çox qədimlərdən başlamış, hətta bunun əlamətləri orta əsrlərin yazılı ədəbiyyatında da öz izini saxlamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. История персидской и таджикской литературы. М., 1970.
2. K.Hüseynoğlu. Azərbaycan şeir mədəniyyəti. Bakı, 1996.
3. V.Məmmədov. «Dastani-Əhməd Hərəmi» poemasının dili və üslubu (ön söz). Bakı, 2001.
4. M.H.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı, 1972.
5. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1988.
6. Вах: Q.Kazımov. XI əsrin anadilli möhtəşəm abidəsi. "Kredo" qəzeti, fevral, mart nömrələri, 2007.
7. K.Şərifli, A.Şərifli. «Mehri və Vəfa», Bakı, 2001.
8. N.Xəlilov. Aşıq sənətinin təşəkkülü. Bakı, 2003.
9. A.M.Щербак. Огуз-наме. Мухаббат-наме. М., 1959.
10. Xalq dastanları. 2-ci cild, Bakı, 1962.
11. M.Seyidov. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı, 1983.
12. Dastani Əhməd Hərəmi. Bakı, 1978.
13. A.Nəbiyev. Azərbaycan aşıq məktəbləri, Bakı, 2004.

Доцент Низами Халилов

Дастанное творчество и письменная литература

РЕЗЮМЕ

Основной темой статьи являются причины отсутствия, примерно с VII-IX вв. – эпохи, к которой относится эпос «Китаби-Деде Горгуд», по XVI век образцов эпического творчества. Здесь упоминается эпос «Гара Мелик», отрывок из которого дошел до наших дней и в котором говорится о событиях XIII века, о памятниках письменности XII-XIII вв. – «Мехри и Вафа», «Дастаны-Ахмед Харəми» и др. образцах эпических произведений. Основываясь на анализе письменных памятников мы можем утверждать, что до XVI века существовали ряд эпосов, которые не дошли до наших дней.

Nizami Khalilov

The dastan creativity and literature

SUMMARY

The reasons of absence approximately from the seventh – the ninth centuries epoch to which the epos "Kitabi-Dede Korkut" till the sixteenth century of samples of epic creativty concerus. Here Gara Melik a fragment from which is mentioned has reached up to now and in which it is spoken about events of the thirteenth century, about monuments of writing of the XII – the XIII centuries – "Mexri and Vafa", "Dastani-Ahmad Harami" and other samples of epic products. Being based on the anaises of written monuments, we can approve, that up to sixtenth century existed a member of eposes which do not send in addition up to now.